

51. Там же.
52. Там же. – Арк.19а.зв.
53. Наша Дума. – 1907. – 22 березня. – №1. – С.1.
54. Там же. – 1907. – 25 березня. – №2. – С.3.
55. Наш голос. – 1911. – №6-8. – С.288.

Резюме

В статье раскрывается эволюция взглядов на разрешение аграрного вопроса в Надднепрянской Украине членов РУП–УСДРП. Проводится анализ программ, обращений и листовок партии, которые распространялись накануне и в годы революции 1905–1907 гг.

УДК 63.3(4Укр.)522.9.-4

О.М.Федьков

ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ І СЕЛЯНСТВО В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1905 РОЦІ

У статті, на основі використаних архівних джерел і різноманітних друкованих матеріалів, висвітлюється діяльність російських есерів серед селянства Правобережної України у 1905 році.

В суспільно-політичному житті сучасної України дедалі більшу роль відіграють політичні партії. Тому не дивно, що історико-партійна тематика останім часом набула значної популярності в українській історіографії. Особливий інтерес проявляють дослідники до історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.¹ Починаючи з 1991 року, в Україні та діаспорі вийшло, за підрахунками С.І.Михальського, 16 монографій та 27 статей із вказаної проблематики². Разом з тим, суспільне життя України тієї доби характеризувалося активною діяльністю російських, єврейських та польських політичних партій. Проте їхня діяльність ще не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Це стосується, зокрема, і Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) – однієї із найбільш потужних російських соціалістичних партій³. В роки першої російської революції вона розгорнула активну роботу серед різних соціальних груп українського суспільства, зокрема селянства.

В радянській історіографії панувала думка про РСДРП (особливо більшовиків) як основну політичну силу на селі⁴. Для її обґрунтування було зібрано великий фактичний матеріал. Однак це лише частина документів про роботу політичних партій на селі, яка тільки разом з матеріалами про інші політичні організації може дати цілісне уявлення про проблему. У даній статті ми ставимо за мету охарактеризувати діяльність есерів серед селянства Правобережної України у 1905 році.

Правобережжя на початку ХХ ст. являло собою аграрно-індустріальний регіон, в якому значний вплив мали російські соціал-демократи⁵. Вони активно здійснювали агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу в краї. Саме з ними есери вели боротьбу за вплив на селянство.

Напередодні першої російської революції ПСР мала в Правобережній Україні Волинський та Київський комітети та групу у Бердичеві. Спочатку партійна робота есерів серед селянства, за точним спостереженням відомого діяча охранки А.І.Спірідовича, велась шляхом усної пропаганди: “Пропагандисти із інтелігенції знаходили найбільш сприйнятливих селянодинаків із молоді, яких стали повчати і постачати спочатку тенденційною легальною, а потім і нелегальною літературою. Ця ж молодь вже сама несла в село революційну літературу, несла нові, прищеплені їй поняття”⁶. Починаючи із 1903 р., есерівська пропаганда охопила усі губернії України, в тому числі і Правобережжя⁷.

На початку 1905 р. діяльність Партії соціал-революціонерів найбільше проявилася на Волині. Волинський комітет ПСР видав гектографним і друкарським способом ряд листівок, у тому числі перевидав прокламацію селянського союзу соціалістів-революціонерів “Земля й воля”⁸. В обіжнику департаменту поліції від 30 квітня 1905 р. зазначалося, що у Волинській губернії “серед осіб, що належать до “Селянського союзу” і які можуть відправитися для пропаганди в села, належать: 1) Ємельянов – відомий під іменем “Микола”... 2) Масюкевич, під іменем “Стьопка”..., а крім того, деякі семінаристи і гімназисти, які жили літом по селах, прізвища яких не виявлені”. В цьому “Союзі” брали участь і деякі студенти⁹. За даними начальника Волинського ГЖУ “Селянський союз” як фракція ПСР, утворився в Житомирі у березні 1905 р.. Його організатором був М.П.Ємельянов. Члени союзу “Роз”їжджаючись на канікулярний час по селах, знаходилися у безпосередніх зносинах з селянським населенням, були кращими провідниками” завдань і цілей союзу в народі¹⁰. У повідомленні начальника Московського жандармського управління від 21 вересня зазначалося, що найбільш “діяльні пропагандисти серед селян” – В.М.Масюкевич, притягнутий Волинським ГЖУ до дізнання за розповсюдження злочинних видань серед селян (але зник), та М.П.Ємельянов, який при-

тягнутий до дізнання за двома пунктами звинувачення і перебував під вартою у в'язниці¹¹.

Результатом діяльності есерівського селянського союзу на Волині були численні факти розповсюдження видань партії. Листівки і брошури ПСР із закликом до утворення партійних селянських союзів були знайдені (разом з виданнями РУП) у с.Юзефин Новоград-Волинського повіту¹². На хуторі Лисі Гори Житомирського повіту 30 червня 1905 р. під час обшуку знайдено чотири брошури ПСР “Откуда пошла русско-японская война”¹³. Видані Рівненською групою есерів брошури поширювалися у липні в Домбровецькій волості Рівненського повіту Волинської губернії¹⁴. Селянам с.Ворятива Луцького повіту, які приїхали у серпні місяці в м.Луцьк за покупками, невідомими людьми вручені брошури “Хватило ли бы на всех земли, если бы разверстать ее правильно” видавництва ЦК ПСР¹⁵.

Така ж брошура, за даними Новоград-Волинського повітового справника, була знайдена у селі Гордіївка цього повіту¹⁶. Листівка “Земля й воля” знайдена наприкінці липня 1905 р. в селі Іванівці Житомирського повіту. У ній критикувалася політика царського самодержавства, зокрема в аграрному питанні. “Станемо ж дружно добувати землю і волю, а для цього змовимося і утворимо селянські братства і приєднаємося до Селянського Союзу Партії соціалістів-революціонерів”, – писалося у відозві¹⁷.

Есерівська листівка “19-е февраля (1861 – 1905гг.)” поширювалася біля містечка Любар Новоград-Волинського повіту¹⁸. Перелік фактів можна було б продовжити¹⁹. Та, незважаючи на велику агітаційно-пропагандистську активність, навесні-влітку 1905 р. фактів утворення і діяльності есерівських селянських союзів на Волині не виявлено.

Початок революції виявився несприятливим для есерів у Київській губернії. Це проявилось у кількох відношеннях. У січні 1905 р. були проведені арешти, які ослабили організацію. В самій організації окреслився “максималістський ухил” і точилися гострі дискусії з питань тактики²⁰.

Союз пропагандистів при Київському губкомі ПСР, за повідомленням друкованого органу ЦК журналу “Революционная Россия”, склав і видав “Програму для занять в легючих гуртках”. Там вказувалося на негативну роль “поодинокого аграрного терору”. Визначалися такі основні напрямки роботи: “Організація бойових дружин для терору політичного і для керівництва масою при сутичках з військами, волосні і сільські сходи з вимогою припинення війни. Установчі збори на демократичних началах і передача земельної власності класу трудящих; відмова від сплати податків і виконання повинностей, повстання, експлуатація землі і знарядь виробництва, організація тимчасових революційних комітетів. Усунення сільських і повітових властей, об’єднання дій сіл з містом”²¹.

Проте іншу позицію займав Селянський союз Київського комітету ПСР (С.Я.Кунін, П.Ю.Добровольський, Д.Б.Кириченко, І.І.Накложний, С.Поляк та Ю.Димиховський), який схилився до аграрно-терористичної діяльності. У січні 1905 р. він надіслав по губернії велику кількість роз'їздних агітаторів і багато зробив, щоб “наповнити провінцію прокламаціями”. Ці заходи дали відповідні результати. Були налагоджені зв'язки в селах, створені селянські братства. Це засвідчує, зокрема, інформація в “Революционной России” про селянський страйковий рух навесні 1905 року. Зі змісту замітки видно, що події проходили у Київській губернії. “Тут працює порівняно недавно утворена група соціалістів-революціонерів, – читаємо у есерівському виданні, – яка склала селянське братство і має зв'язки з багатьма селами”²². Начальник Київського ГЖУ в повідомленні від 10 березня 1905 р. за № 5284 сповіщав про виникнення комітету Селянського союзу у с.Талмачах²³. Тут мова йшла, без сумніву, про селянський союз ПСР, адже Всеросійський селянський союз виник тільки влітку 1905 р.

На з'їзді селянського союзу ПСР, який відбувся 13 березня, до програми його діяльності було включено аграрний терор. Це викликало негайну негативну реакцію Київського комітету, який змінив керівництво селянського союзу і вилучив аграрний терор із програми його діяльності²⁴.

З початком революції, у першій половині 1905 р., есерівська література контрабандним шляхом проникала в Росію через населені пункти Подільської губернії²⁵. Проте були лише поодинокі випадки есерівської агітації. Так, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор вказував Подільському губернатору на те, що “син лікаря Донського, колишній студент Київського університету, розповсюджує серед місцевого селянського населення злочинні прокламації, підбурюючи порушення громадського порядку”²⁶. Помічник начальника Подільського ГЖУ доповідав 16 червня 1905 р., що в районі тієї місцевості, де проживали Донські, останнім часом поширювалися “гектографовані прокламації за підписом Групи соціалістів-революціонерів”. Про факти знаходження таких листівок (гектографованих, українською і російською мовами) повідомляли також місцеві урядовці²⁷. Сімейство Донських восени-взимку 1905 р. проявили себе, як послідовні соціалісти-революціонери, а згаданий син Донських – Дмитро був відомим діячем ПСР²⁸.

Селянський рух у Велико-Мечетнянській, Велико-Бобрицькій та інших волостях Балтського повіту у червні-липні 1905 р. виник, за даними кореспондента Вільного економічного товариства (ВЕТ), під впливом “агітації особливого комітету селянського союзу”, який з'явився з сусіднього Ананьївського повіту Херсонської губернії²⁹. Тут йшлося про есерівський селянський союз.

Активізувалася діяльність ПСР в період відкритого протистояння революційних сил і самодержавства наприкінці 1905 р. Одним із індикаторів впливу есерів на селянство була їхня участь в роботі Всеросійського селянського союзу (ВСС). Останній виник з ініціативи радикалів Московського сільськогосподарського товариства і селян Московської губернії³⁰. Ідея безпартійного Всеросійського селянського союзу знайшла підтримку на місцях, де почали скликати з'їзди і утворювати організації. У 1905 році відбулися Установчий (31 липня – 1 серпня), а на початку листопада – Делегатський з'їзд ВСС. На них були розроблені підходи Селянського союзу до нагальних питань його діяльності – загальнополітичного, аграрного, про тактику³¹. Хоча сформульовані вони були розпливчате, та це створювало передумови для роботи в союзах різних громадсько-політичних сил – від кадетів і безпартійних ліберальних діячів до членів революційних партій.

Соціалісти-революціонери не входили до керівних органів Селянського союзу, що було, без сумніву, стратегічною помилкою їхнього керівництва. Однак на місцях есери активно працювали в організаціях ВСС.

В губерніях Правобережної України до Установчого з'їзду ВСС організації Селянського союзу не створювалися. Про це, зокрема, свідчило те, що серед його делегатів не було представників цього регіону³². Організація союзів на Правобережжі почалася пізніше – після проголошення маніфесту 17 жовтня і особливо після делегатського з'їзду ВСС.

З трьох губерній Правобережної України Київська займала провідне місце за кількістю організацій ВСС, утворених восени-взимку 1905 р. За Селянський союз стали села Бобриця Канівського і Ольшаниця Васильківського повітів, які стали своєрідними центрами агітації і “гніздами пропаганди”³³.

Орендатор маєтку у с.Бобриця В.В.Тележинський ще навесні передплатив для селян ліберальну київську газету “Киевские Оклики”. Після проголошення маніфесту 17 жовтня і закінчення польових робіт В.В.Тележинський разом з управляючим маєтком й Ж.Є.Дмитренком та товаришем їх І.Й.Тютюнником, як свідчив сільський староста, “почали нам читати маніфест 17 жовтня 1905 р і ще якісь газети, а потім... пояснювали нам, що маніфестом тепер дозволені союзи, які хоча і були до маніфесту, але тоді їх забороняли”. В.В.Тележинський говорив, що “селянам слід створити Всеросійський селянський союз”, “що його місцеві організації вже утворені у 21 губернії, а загальний з'їзд якого буде в Москві”³⁴.

23 жовтня був складений присуд про приєднання до Всеросійського селянського союзу, в який записалося 142 чоловіка. Згодом з дев'яти членів союзу було обрано “правління”, в обов'язки якого входило: “спосте-

реження [за витратами] і витрати капіталу союзу, встановлювати ціни на роботу, постановити щоб з інших сіл Тележинський на роботу нікого не приймав і взагалі вести всі справи союзу”³⁵. “Касиром був сам В.В.Тележинський, а писарем Й.І.Дмитренко”³⁶.

Агітатори виступали за мирні, законні методи боротьби, про що є численні свідчення у справі дізнання Київського ГЖУ. Так, наприклад, один з членів правління Селянського союзу, В.М.Льченко свідчив: “Нас вмовляли поводити себе тихо і смирно, про насилля і не думати”³⁷. “Читали нам [агітатори] про погроми єврейські і поміщицькі і пояснювали, – зазначав інший свідок, – що погроми справа погана, що ними нічого не доб’ємося, а що збиратися в союзи і дошкуляти поміщиків страйками – тоді земля буде наша і здобудемо ми її мирним шляхом, страйками, дозволеними маніфестом 17 жовтня 1905 року”³⁸.

Незабаром В.В.Тележинський з товаришами розширили агітацію і закликали до організації Селянських союзів селян сусідніх сіл. В будинку орендатора у листопаді 1905 р., за даними начальника Київського ГЖУ, влаштовувалися сходки, в яких брали участь селяни сіл: Студенець, Іваньково, Бобриця, Селище, Пшеничники, Малі Ріпівці, Березняки і Кирилівка³⁹. Тележинський прагнув здійснювати агітацію за ВСС легально, на основі маніфесту 17 жовтня. Проте Канівський повітовий справник забороняв проведення зборів, які скликалися з метою обговорення “селянських потреб і питання про приєднання до Всеросійського селянського союзу, ... завдань цього союзу і користі його для покращення становища селян шляхом прийняття належних законів, а також для обговорення питання про вибори у Державну Думу...”⁴⁰. Такі дії адміністрації заважали легальній діяльності, наvertsали на конспіративні методи роботи.

Під впливом подій у с.Бобриця, організація селянського союзу утворилася у с.Трощина, Канівського повіту. На основі матеріалів поліцейського дізнання начальник Київського ГЖУ зазначав, що житель Трощини С.П.Гребеніченко, “ввійшовши в тісні контакти з арештованими сьогодні діячами протиурядового товариства, що іменує себе “селянським союзом”, Дмитренком, Тютюнником (притягнуті [до суду] за 1035 ст. статуту кримінального судочинства), прийняв на себе керівництво групою селян с.Трощина, залучених в цей союз маючи за мету посіяти ворожнечу між економічними робітниками і землевласниками”. Далі наводяться вимоги, які селяни висунули перед економією⁴¹.

З’ясувати партійність В.В.Тележинського, Й.С.Дмитренка та І.Й.Тютюнника складно. Жандармський підполковник називає їх соціалістами-революціонерами. Про зв’язок одного з агітаторів (І.Й.Тютюнника) з ПСР свідчила довідка Київського ГЖУ⁴². Але відомо, що “користуючись випад-

ком, Тележинський розповсюджував по селах прокламації партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, які зачіпали нагальні інтереси селянства⁷⁴³, а під час обшуку у нього були знайдені видання ВСС та газета Української соціал-демократичної Спілки “Правда”⁷⁴⁴. Про зв’язок В.В.Тележинського з видатним діячем українського національного руху, членом Української радикальної (а згодом демократично-радикальної) партії С.О.Єфремовим свідчив лист останнього, у якому він повідомляв адресата про з’їзд ВСС у Москві, призначений на 6 листопада 1905 р., і з’ясовував питання про послання на нього делегатів⁴⁵. Таким чином, прямих доказів партійної належності агітаторів немає.

Утворення і діяльність організацій Всеросійського селянського союзу на Поділлі значною мірою була зумовлена активністю політичних партій, зокрема есерів. Місцеві комітети і групи ПСР побачили в союзі можливість організувати селянство, поширити через нього свій вплив на село.

Ядро Хмільницької групи ПСР Літинського повіту склало сімейство Донських (батько, мати і син), які разом зі своїми соратниками здійснювали агітацію серед жителів Літинського і Летичівського повітів⁴⁶. Наприкінці вересня – на початку жовтня 1905 р. пов’язані з Донськими жителі м.Сальниця Літинського повіту О.Воль, Ю.Поліщук, Л.Поліщук, Я.Собчук, Ф.Куц та Д.Чехівський організували зібрання, на яких читали газети і обговорювали питання внутрішньої політики царизму. Ознайомившись з програмою ВСС, вони прихильно поставились до неї і, виходячи з есерівських програмних засад, говорили “про вибрану народом владу, про розподіл між селянами і міщанами поміщицьких і казенних земель, про необхідність знищити банки, паперові гроші і грошові документи, зменшити податки, про необхідність приєднатись сальницьким міщанам до Всеросійського союзу селян”⁴⁷.

Після появи маніфесту 17 жовтня діяльність есерів почала проявлятися рельєфніше⁴⁸. Згодом у м.Хмільнику відбулося три мітинги, на яких були присутні до тисячі жителів. Перед народом виступали Д.М.Донський, С.О.Донська, Д.Д.Донський та інші оратори. Промовці висловились про причини поразки Росії у війні з Японією, назвавши царизм головним винуватцем цієї ганебної події. Непрямі податки есери пропонували замінити прямими, висловили свою думку з аграрного питання. Пропонуючи конкретні шляхи його вирішення, Донські говорили: “Досягнути цих результатів можна без насильства, об’єднавшись в один загальний Всеросійський союз”. Селяни повинні “робити по-божому, – рекомендували есери, – і насильно не відбирати майна ні в кого, не бити, не грабувати, а чекати, що вирішить з цього селянський союз”. Селяни агітувалися за проведення соціалізації земель на основі трудового принципу⁴⁹.

Соціалісти-революціонери, як бачимо, поклали великі надії на законні методи боротьби, пов'язуючи прагнення селянства з мирною діяльністю безпартійного Всеросійського селянського союзу. Результатом агітації есерів у м.Хмільнику було те, що міщани висловили незадоволення розподілом земель і обрали “комісію для перевірки орендних списків”⁵⁰.

У м.Сальниці, де агітацію вели есери Д.Д.Донський та С.І.Радченко, міщани уклали наприкінці листопада присуд про приєднання до ВСС і обрали двох делегатів, які повинні “захищати їх інтереси в союзі і Державній Думі”⁵¹. Визнаними керівниками Селянського союзу були аптекар О.Воль та міщанин Ю.Поліщук, які “взяли на себе управління містом, почали приймати відвідувачів, забороняли відвідувати міське управління писару, створили комісію для ревізії грошових книг”. Сальницькі міщани переобрали різних посадових осіб: городових, збирачів податків, суддів і вимагали, щоб старі городові покинули службу. Передбачалося перерозподілити міські землі⁵².

Агітація Хмільницької групи ПСР поширювалася на села Літинського і Летичівського повітів, і до неї залучались найбільш активні представники селянства. Співробітником есерів у справі революційної агітації, як свідчив поліцейський пристав, був селянин м.Новокосянтинова Літинського повіту І.І.Харьков, який “виділявся вмінням і любов'ю говорити на зібраннях народу”⁵³. У селянського агітатора було прізвище Руба, що за свідчувало його рішучу вдачу.

Крім вже названих результатів діяльності членів Хмільницької групи есерів, слід назвати й інші: присуди про приєднання до ВСС, прийняті в м.Новокосянтинові, с.Війтівці Літинського та с.Свічній Летичівського повітів⁵⁴. Всюди соціалісти-революціонери радили селянам не чинити насильств, а об'єднуватись в Селянський союз, який вирішить справу.

За ВСС у Літинському повіті агітувала також активна есерівська діячка О.І.Желіховська (Виноградова). Прибувши влітку 1905 р. у с.Чернятинці, вона очолила існуючий там селянський гурток, до якого належало 12 осіб⁵⁵. Восени, після проголошення маніфесту 17 жовтня, О.І.Желіховська влаштовувала збори селян, на яких читала газетні статті про аграрний рух. Однак агітаторка вважала насильницькі методи шкідливими, “радила селянам не чинити ніяких насильств, а чекати, поки їх земельне питання буде вирішено Селянським союзом”, який має за мету “покращення побуту селян”⁵⁶. Агітацію у Літинському повіті за утворення організації ВСС здійснювали також колишній студент, звільнений за революційну агітацію, Д.Л.Янушевський (у селах Зозулинці та Пустовоїти) і студент В.Зелінський (у с.Терешполі). Властям не вдалося з'ясувати партійність цих агітаторів, але було відомо, що останні великі надії поклали на загальний

страйк⁵⁷. У Чернятинцях, Зозулинцях, Пустовойтах і Терешполі, як свідчать архівні дані, Селянські союзи не утворилися.

Діяльність партії соціалістів-революціонерів в правобережних губерніях України не обмежувалася створенням безпартійних організацій ВСС. Місцевими есерівськими комітетами і групами велася активна агітаційно-пропагандистська робота на селі⁵⁸. Особливого розмаху вона набула на Волині, де селяни агітувалися за приєднання до Селянського союзу ПСР.

Найбільше поширення мали есерівські видання у Житомирському, Рівненському, Заславському, Луцькому, Острозькому та Овруцькому повітах Волинської губернії⁵⁹. Це були листівки та брошури ЦК і Селянського Союзу ПСР, Волинського та Гомельського комітетів, Рівненської групи тощо. Так, у селянина містечка В'язівки Овруцького повіту З.М.Божка у грудні 1905 р. було відібрано 5 брошур “Царський маніфест”, виданих “групою Селянського союзу ПСР”. Сам З.М. Божко був на заробітках на цукровому заводі біля м.Бердичева і свідчив, що “брошури схожі на ті, які він приніс, розкидаються в великій кількості по м.Бердичеву і по казармах робочого люду при промислових закладах; письменні люди перчитують такі брошури і тому зміст їх відомий всім робітникам...”⁶⁰. Овруцький повітовий справник з тривогою передавав слова селянина і повідомляв, “що днями, із закінченням робіт на цукрових заводах, у В'язівку і навколишні населені пункти прибуде більше 150 осіб робітників із місцевих селян і, без сумніву, більшість цих робітників принесуть з собою різноманітну злочинську літературу”⁶¹.

У селянина хутора Підзбуття Рівненського повіту А.Жарчинського у грудні 1905 р. знайдено 6 революційних прокламацій (5 есерівських і 1 РСДРП)⁶². В одній з них, виданій Волинським комітетом ПСР, селянам пропонувалось: “Збирайтесь сходами, обговорюйте ваші справи і приєднуйтеся до Селянського союзу партії соціалістів-революціонерів”⁶³. Листівка Гомельського комітету ПСР разом з іншими есерівськими та ВСС виданнями поширювалася в селах Яблуневе Рівненського, Городище та Вереси Житомирського повітів⁶⁴. Вона закликала організовуватись по селах в таємні бойові братства і примикати до “Російського Селянського союзу” ПСР. Прокламація СС ПСР “Земля і воля”, яка радила селянам “змовлятися, складати селянські братства і приєднуватися до Селянського союзу Партії соціалістів-революціонерів”, у вересні 1905 р. поширювалась у містечку Чуднів Житомирського повіту⁶⁵. Перелік фактів можна було б продовжити.

Про те, що есерівська агітація мала вплив, свідчать архівні матеріали. Так, наприклад, у доповіді Волинського губернатора генерал-губернатору зазначалося, що у листопаді в містечку Народичах була знайдена брошура

ПСР “Про свободу і про те, як вона здобувається”. “Змістом брошури..., – читаємо у документі, – цікавилось багато селян, які збиралися в різних місцевостях компанією від 5 до 10 осіб і обговорювали сучасне становище взагалі і зокрема – можливість здійснення рекомендованих брошурою організацій для збудження масових рухів з метою нападу на чужі землі”. Далі зазначалося, що думкою створити місцеву бойову дружину в революційному дусі особливо захопився народницький селянин Марк Орел⁶⁶.

В анонімному листі, отриманому Волинським ГЖУ 13 липня 1905 р., повідомлялося, що у містечку Котельня Житомирського повіту “з’явилося багато соціалістів”⁶⁷. 14 листопада у містечку, під впливом соціалістів-революціонерів, відбувся схід селян. У прийнятому присуді вимагалось “негайно передати всю землю в руки всього народу на зрівняльне користування общинами”; передачі державного управління виборним від народу, при чому вибори повинні проходити на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, введення загальної обов’язкової світської освіти і амністії політичним в’язням. “У зв’язку з тим, що ми безсилі, якщо будемо боротись окремо, і, навпаки, ми є силою, якщо виступимо разом, – зазначалося у присуді. – Селяни вирішили влаштувати під керівництвом волинського комітету ПСР селянську групу тієї ж партії і негайно приєднатися до “селянського союзу ПСР”⁶⁸.

Есерівські селянські організації існували, очевидно, і в інших населених пунктах Волинської губернії. Про це свідчить, зокрема, той факт, що на другому обласному з’їзді Української області ПСР, арештованому 4 грудня 1905 р. в Києві, був присутній від Ровенської групи соціалістів-революціонерів селянин Костопільської волості Ровенського повіту А.С.Бачинський⁶⁹. Є й інші непрямі свідчення. Так, у листі, присланому на з’їзд від щойно зорганізованої новоград-волинської групи есерів повідомлялося, що заведені зв’язки з селами і з “усіх сіл поступають прохання до різних осіб”, “щоби прислали їм таких [людей], які б їх навчили” вони-ж, селяни, знають про якийсь Селянський союз, але не знають що і як”. “В деяких селах, – читаємо у листі новоград-волинських соціалістів-революціонерів, – ми були”⁷⁰.

Про новий рівень, на який виходили есери наприкінці 1905 р. у роботі серед селянства України, свідчили матеріали згаданого з’їзду есерівських організацій “Української області”⁷¹. Есери виходили з того, що після 17 жовтня “стара влада рухнула, а нова ще не зміцніла”⁷². Вироблена з’їздом інструкція складалася з детального плану агітації та дій і “Посібника соціалістам-революціонерам, які перебувають в селі для практичної роботи серед селян”⁷³. План і посібник рекомендували організувати братства з найбільш свідомих і діяльних, селян і приєднуватися до Селянського

союзу ПСР. Члени братства зобов'язувалися брати активну участь в громадському житті волості; перетворювати сільське управління в самоуправління на основі прямого загального голосування всіх дорослих жителів без різниці статі, народності і віри; заміни старост, старшин, писарів, урядників своїми “чесними і сміливими людьми”; обмежувати владу начальства і його втручання в сільські справи; не платити податків, не купувати й не орендувати земель і керувати боротьбою з поміщиками та куркулями, страйками і бойкотами тощо. Братчики повинні були “покластися триматися мужньо і стійко, поки не доб'ються переходу землі в руки народу і Установчих зборів, і закріпити цей братський Союз присудом”⁷⁴. До цього додавався зразковий присуд про приєднання до Селянського союзу соціалістів-революціонерів та програма запитань для ознайомлення пропагандистів з місцевими умовами⁷⁵.

Арешт з'їзду негативно позначився на організаторській роботі соціалістів-революціонерів⁷⁶. Комітети і групи ПСР в Правобережній Україні, в умовах відсутності координуючого центру, продовжували працювати автономно, і це заважало посиленню їх впливу на селі. Але і надалі есери не покидали спроб централізації керівництва роботою серед селянства та його об'єднання в партійні Селянські союзи.

Отже, Партія соціалістів-революціонерів вела в Правобережній Україні активну пропагандистську та організаторську діяльність, спрямовану на розгортання революційного руху. В партійних організаціях переважали прихильники лінії, яка виступала проти аграрного терору, за ведення планомірної, організованої боротьби проти російського царизму. Значна робота велася есерами із створення організацій Всеросійського селянського союзу. Жандармсько-поліцейські органи завдавали ударів по есерівських комітетах та групах, що призводило до того, що їхній вплив на деякий час в окремих регіонах зменшувався. Однак, це носило тимчасовий характер, оскільки ПСР користувалася широкою підтримкою населення, і згодом організації відновлювали свою діяльність.

Примітки

1. *Колесник В.Ф.* Українські партії Наддніпрянщини на початку ХХ ст.: сучасна вітчизняна історіографія // Українська історіографія на рубежі століть. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.364-370; *Добржанський О.В., Яценюк Т.С.* Сучасна історіографія українського національного руху на західноукраїнських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Там же. – С.352-356.

2. *Михальський І.С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Луганськ, 2003. – С.16.

3. *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. – М., 1997.

4. *Леценко М.Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С.114-136; *Шморган П.М.* Большевистские организации Украины в революции 1905–1907 годов / Дисс. ... докт. ист. наук. – К., 1964; *Жуков Т.І.* Большевики у боротьбі за селянство у революції 1905–1907 рр. (на матеріалах європейської частини Росії). – Львів, 1970; *Михайлюк О.Г.* Большевики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917). – Львів, 1967; *Буцик А.К.* Селяни і сільськогосподарський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957. – С.45; Большевицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905–1907). – К., 1955 та ін.

5. Там же.

6. *Спиродович А.Й.* Революционное движение в России в период империи. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916. – 2-е изд. – Пг., 1918. – С.110.

7. Там же. – С.109-110; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7244. – Арк.297, 319-319зв., 329-330, 334-335; Ф.281. – Оп.1. – Спр.7862. – Арк.26-26зв., 30зв., 121, 192-192зв., 223-223зв., 230, 366.

8. Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.79, 197; Революционная Россия. – 1905. – №72. – С.26.

9. КПМДА. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.11.

10. Там же. – Спр.280. – Арк.197, 198зв.

11. Там же. – Спр.388.

12. Там же. – Спр.296. – Арк.46.

13. Там же. – Арк.463.

14. Там же. – Арк.449.

15. Там же. – Арк.430.

16. Там же. – Спр.295. – Арк.738.

17. Там же. – Спр.296. – Арк.178-179.

18. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.442. – Оп.855. – Спр.6. – Арк.61, 62; Ф.1335. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.75.

19. ЦДІА України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.188-189, 210, 222, 262-266, 285, 337-340, 718, 750 та ін.

20. *Леонов М.И.* Указ. соч. – С.171.

21. Революционная Россия. – 1905. – №65.

22. Там же. – №74.

23. *Буцик А.К.* Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957. – С.44.

24. *Леонов М.И.* Указ. соч. – С.176.

25. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.5. – Арк.17, 19-22, 28; Ф.301. – Оп.1. – Спр.715. – Арк.83 та ін.

26. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113. – Ч.І. – Арк.151.

27. КПМДА. – Ф.789. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.35, 46, 52, 63, 82.
28. ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2421.
29. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Часть II. – СПб., 1908. – С.46.
30. *Шестаков А.* Всероссийский крестьянский союз // Историк-марксист. – 1927. – Т.5. – С.97.
31. Детальніше про це див.: *Кирюхина Е.И.* Всероссийский Крестьянский союз в 1905 г. // Исторические записки. – 1955. – Т.50. – С.102-125; *Шестаков А.* Всероссийский крестьянский союз. – С.98-105.
32. Учредительный съезд Всероссийского Крестьянского Союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б.м., б.г.
33. ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.62.
34. Там же. – Спр.1323. – Арк.150-151.
35. Там же. – Арк.152.
36. Там же. – Арк.130.
37. Там же. – Арк.151зв.
38. Там же. – Арк.150зв.
39. Там же. – Арк.15, 15зв.
40. Там же. – Арк.133.
41. Там же. – Спр.1052а. – Арк.990.
42. Там же. – Спр.1323. – Арк.18, 216.
43. Там же. – Арк.15 зв.
44. Там же. – Арк.129-130.
45. Там же. – Арк.130.
46. Там же. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4099. – Арк.7-8.
47. Там же. – Арк.8 зв.
48. Там же.
49. Там же. – Арк.1, 40.
50. Там же. – Арк.8.
51. Там же. – Арк.9.
52. Там же. – Арк.2, 9.
53. ЦДІА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1053. – Арк.9.
54. Там же. – Спр.1053, 2620; КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7365, Спр.7448. – Арк.131, 131 зв.; *Зекцер А.* 1905 рік на Поділлі. – С.17-18.
55. ЦДІА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.877. – Ч.ІІ. – Арк.388; Ф.274. – Оп.1. – Спр.2638. – Ч.ІІ. – Арк.269; 1905 рік на Бердичівщині. – С.73.
56. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7322. – Арк.13, 14, 14 зв.
57. Там же. – Арк.2-24; ЦДІА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1054. – Арк.13;

Ф.419. – Оп.1. – Спр.4881. – Арк.1-2.

58. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.102 ДП ОВ. – Оп.1906, 1 від. – Спр.20. – Ч.101. – Арк.1; ЦДДА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.5, 10; Киевские Отклики. 1905. – 1(14) декабря. Для агітації в Україні ПСР хотіла налагодити випуск літератури українською мовою. Див.: Діло. – 1905. – 30 вересня (13 жовтня). – Ч.219.

59. ЦДДА України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.6; Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.296, 388, 492 та ін.

60. Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.492. – Арк.78.

61. Там же.

62. Там же. – Арк.13-30, 131.

63. Там же. – Арк.15.

64. Там же. – Арк.492; Спр.296. – Арк.670-689; Ф.442. – Оп.855. – Спр.6. – Арк.124.

65. Там же. Ф.1335. – Оп.1. – Спр.296. – Арк.179.

66. Там же. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.6. – Арк.125.

67. Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.388. – Арк.387.

68. Сын Отечества. 1905. – 2 декабря. – №245.

69. ЦДДА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.125зв.

70. Там же. – Арк.113зв.

71. До обласної організації ПСР на Україні в різний час належали губернські організації Правобережної та Лівобережної України, а також Катеринославська, Воронезька, Курська і Орловська організації. Див.: *Стиридович А.Й.* Революционное движение в России в период империи. – С.166, 335. За проектом статуту Української обласної організації, знайденого серед матеріалів II обласного з'їзду, в Українську область мали входити Київська, Чернігівська, Полтавська, Волинська та Подільська губернії. Див.: ЦДДА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.92, 92зв., 93.

72. Там же. – 126а зв.

73. Там же. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1119. – Арк.47-49зв.

74. Там же.

75. Там же. – Арк.49зв.-52.

76. ДАРФ. – Ф.102 ДП ОВ. – Оп.1906, 1 від. – Спр.20. – Ч.58(1). – Арк.1.

Резюме

В статье, на основании использованных архивных источников и разнообразных печатных материалов, освещается деятельность российских эсеров среди крестьянства Правобережной Украины в 1905 г.